

Відгук
офіційного опонента на дисертацію
Федорищак Христини Іванівни
«Інституційні механізми
реалізації політики пам'яті на державному рівні
(на прикладі України та Республіки Польща)»
за спеціальністю 23.00.02 – політичні інститути та процеси
на здобуття наукового ступеня кандидата політичних наук

Останніми роками в Україні зростає увага до проблеми політики пам'яті. Зацікавлення студіями пам'яті виникло наприкінці 1980-х – на початку 1990-х рр. – час, за визначенням А. Киридон, опосередкованого впливу пам'яттєвої парадигми на дослідження минулого вітчизняними вченими. Цей інтерес – рух навздогін студіям західних вчених, у дослідженнях яких на той час усталилася першість *memory studies* у царині суспільних наук.

За останні два десятиліття українськими вченими-істориками, філософами, культурологами, політологами сформовано певний кейс з питань пам'яті. Із середини першого десятиліття нинішнього століття розпочалося написання дисертацій, які захищалися в різних царинах (зокрема – історії, філософії). Першою з політичних наук у царині *memory studies* науковий ступінь у 2009 р. здобула Ю. О. Зерній. Таким чином, дисертація Христини Іванівни є однією з перших, що захищається в цій сфері наукового знання.

Х. І. Федорищак зосередила увагу на проблемі політики пам'яті – одному із ракурсів, який дозволяє осмислювати дії держави задля формування колективної пам'яті. Цей ракурс, зрозуміло, є значимим і перспективним. Адже зрозуміло, що мнемонічні практики – це інструменти політики.

Х. І. Федорищак визначила предметом своєї дисертації інституційні механізми реалізації політики пам'яті в Україні та Республіці Польща. Вона здійснила свою наукову розвідку в хронологічних межах квітня 1989 – вересня 2016 рр. Їх обґрунтування є таким, що не викликає застережень.

Композиція дисертації є, на наш погляд, в цілому чіткою. Структурно-логічна схема представленого тексту відображає правильність обраної наукової здобувачкою спеціальності.

Перший розділ дисертації Х. І. Федорищак присвячений стану розробки проблема та методології в питаннях осмислення колективної пам'яті та політики пам'яті. Прагнучи віднайти витоки феномену останньої, вона здійснила ретроспективу, що сягає VI ст. до н. е. В полі зору дослідниці – Симонід, Платон, Аристотель. Такий екскурс виправданий покликанням до висновку П. Рікера, який стверджував, що «...в епоху античності зароджуються початки двох підходів у дослідженні пам'яті – когнітивного й

прагматичного» (с. 14). Останній, на наш погляд, – той, що чітко відображає ракурс політики пам'яті держав – того політичного інституту, котрий ціленаправлено форматує свідомість її громадян на «одноголосне» потрактування минулого.

Витоки таких суджень здобувачка наукового ступеня цілком виправданого відшукує в політичній думці. Зокрема, вона покликається до доробку загальноновизнаних авторитетів (Еміля Дюркгейма, Моріса Хальбвакса, Зигмунда Фрейда), тих вчених, чиї праці останніми роками суттєво вплинули на осмислення феномену пам'яті (напр., Б. Шацька). Важливим бачиться покликання Христини Іванівни до творчого доробку італійського філософа Дж. Віко – одного з тих, хто розгледів специфіку пам'яттєвих практик: своєрідне «викривлення» минулого, яке прибирає форми комеморативної легенди (с. 14).

Розмірковуючи над сутністю і теоретичними підходами до інтепретації дефініції «політика пам'яті», Христина Іванівна покликається до різних категорій (зокрема, «державна політика в сфері історії», «репрезентації минулого», «культура пам'яті» тощо), наголошуючи при цьому на значимості понять «історична політика» та «політика пам'яті». Першою («історичною політикою») вона пропонує означувати можливість впливу інтерпретацій історії на політичні дебати (с. 31), а предметом – визначення комеморативних практик, місць пам'яті, символічних просторів, присудження відзнак (с. 34); другою ж («політикою пам'яті») дисертантка визначає особливу роль держави в конструюванні минулого (с. 33). Х. І. Федорищак має рацію стверджуючи, що «предмет політики пам'яті є подвійним та передбачає, з однієї сторони, конструювання певної спільної пам'яті як системи колективних уявлень про минуле, з іншої – цілеспрямований вплив на індивідуальну пам'ять кожного громадянина» (с. 36). В цьому контексті особливої уваги заслуговує використання нею суджень П. Рікера про те, що офіційна пам'ять за своєю природою є нав'язуваною, продуктом примусового запам'ятовування, офіційно визнаного стандарту (с. 38–39). Задля такого механізму організованого запам'ятовування вона, вслід за західними дослідниками, пропонує послугування терміном «організаційна пам'ять» (с. 47). Водночас позитивом вважаємо те, що Христина Іванівна не оминула увагою роль неурядових організацій у формуванні політики пам'яті.

Другий розділ дисертації Х. І. Федорищак присвячений вивченню держави як суб'єкта процесу формування та реалізації політики пам'яті. Це завдання здійснено завдяки вивченню таких складових проблеми: нормативно-правове забезпечення реалізації політики пам'яті Україною та Республікою Польща, визначення їх векторів главами двох держав, аналіз діяльності органів влади в конструюванні пам'яті «своїх», робота Інститутів національної пам'яті та музеїв як репрезентантів політики пам'яті України та Польщі.

Досліджуючи правове поле двох держав, Христина Іванівна проаналізувала основні закони, котрі формують меморіальне законодавство України та Польщі. При цьому вона використовує таку його класифікацію, що поділяє закони на декларативні та кримінальні. Перші, цілком слушно висновує здобувачка, відображають офіційну позицію держави щодо тих чи інших подій минулого. Другі ж визначають покарання за таке потрактування минулого, яке суперечить офіційній позиції (с. 63–64). Одночасно Х. І. Федоришак правильно класифікувала ті нормативні акти двох держав, що визначають їхню політику пам'яті (конституції, міжнародні та міжурядові угоди, ті документи, які визначають основні принципи державної політики в цій царині), слушно стверджує, що каталізатором меморіальних законів у різних державах Європи стало засудження ними геноциду євреїв (с. 64). Про належний ступінь вивчення здобувачкою правового поля України та Республіки Польща засвідчує її судження про те, що в обох держав «...відсутній окремий системний правовий акт, який визначав би концептуальні засади державної політики пам'яті» (с. 150).

Особливий інтерес у підрозділі 2.1 викликає аналіз здобувачкою політики «примирення й прощення». Започаткована влітку 1990 р., вона означена низкою ініціатив, які сприяли порозумінню українців та поляків з низки актуальних питань політики пам'яті. Водночас встановлення польським сеймом «національного дня пам'яті жертв геноциду, скоєного українськими націоналістами проти громадян Другої Речі Посполитої» та реакція Верховної Ради України на неї – привід здійснити ще одну класифікацію меморіального законодавства. Вона могла б базуватися, скажімо, на критерії наслідків ініціатив законодавця на формування міждержавних відносин (до слова, підстави для такої класифікації простежуємо і в інших випадках «не»пам'ятання (скажімо, реакція Туреччини на заяви про геноцид вірмен в Османській імперії)). Реалізація такого завдання, на наш погляд, посилила б аналітичну складову дисертації Христини Іванівни. Цьому сприяло б і висвітлення критичних зауважень на адресу тих законів України, що спрямовані на її декомунізацію.

В окремому підрозділі здобувачка наукового ступеню аналізує діяльність глав держав у визначенні векторів політики пам'яті Республіки Польща та України. Одна з принципових її тез у цьому структурному підрозділі – визнання того, що саме президенти двох держав справляли найбільший вплив на формування їх політики пам'яті (с. 100).

Цей висновок базується на висвітленні ініціатив президентів, що представлені завдяки використанню історико-політологічного методу. Христина Іванівна доволі детально відтворила ті ініціативи глав двох держав, що формували політику пам'яті України та Польщі. Особливу увагу вона цілком виправдано приділяє запровадженню інституційних механізмів реалізації політики пам'яті.

Висвітлюючи діяльність президентів Республіки Польща, Х. І. Федоришак звертає увагу на єврейський компонент польської колективної пам'яті (відкриття Варшавського музею історії польських євреїв, урочистості з нагоди 65-ї річниці повстання у Варшавському гетто, 65-ї річниці ліквідації гетто в Лодзі (с. 89), а «ритуал покути, започаткований О. Кваснєвським у Єдвабне, став, – стверджує здобувачка, – важливим елементом польської політики пам'яті» (с. 87). Разом з тим, Христина Іванівна фактично оминула цього ракурсу в його українському випадку.

Значну увагу здобувачка наукового ступеню приділила питанням збереження місць пам'яті, реалізації програм культурного та наукового співробітництва, забезпеченню прав національних меншин у двох державах, розкриттю роботи Українсько-польської комісії експертів з удосконалення змісту підручників з історії та географії. Названі ракурси представлені в третьому підрозділі другого розділу. На наш погляд, його назва («Діяльність органів влади в конструюванні пам'яті «своїх») є не надто влучною, адже не відображає лейтмотиву представлених у цьому структурному підрозділі дій двох держав.

Важливим елементом дисертації є аналіз діяльності Інститутів національної пам'яті. «Ця інституційна складова, – стверджує Христина Іванівна, – як відрізняє сучасні політики пам'яті в обох державах, так і слугує прикладом погодження підходів до вивчення і розуміння українсько-польського історичного досвіду» (с. 121).

Здобувачка має рацію стверджуючи, що задачі Українського інституту національної пам'яті відрізняються від його польського аналогу (передача архівів спецслужб, створення слідчого відділення, відкриття регіональних філій тощо). Діяльність УІНП, стверджує вона, фактично зосередилася на створенні меморіалу Голодомору в Києві, підготовці «Національної книги жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні» та розробці концепції історичної освіти в нашій державі (с. 128–129). В полі зору здобувачки – роль УІНП у процесі декомунізації.

Продуктивний елемент дисертації Х. І. Федоришак – роздуми про музеї як соціальних агентів держави в реалізації політики пам'яті. З цього приводу вона стверджує: головна функція музеїв історичного профілю – збереження та відтворення історичної пам'яті (с. 139). Це судження Христини Іванівни є принциповим: адже музеї є виразниками тих чи інших пам'яттєвих смислів, а останніми десятиліттями в Європі простежується перетворення цих агентів соціальної пам'яті в місця примирення.

Христина Іванівна проаналізувала законодавче поле, яке регламентує діяльність музейних установ в Україні та Польщі, навела цікаві статистичні дані щодо цих агентів пам'яті в двох державах. Вона правильно визначила специфіку польської проекції музейної справи. Адже в Республіці Польща історичні музеї нерідко є продуктом співпраці різних інституцій (а подекуди й державного апарату). «Не викликає сумніву, – стверджує здобувачка, – що

з відкриттям музею Варшавського повстання асоціюється певна революція в музейній галузі та польській політиці пам'яті» (с. 148). В полі її уваги – музей «Фабрики Оскара Шиндлера», Музей історії польських євреїв. Його нарація – правильно зауважує Христина Іванівна – підпорядкована наднаціональним цінностям, що віддзеркалює статус Польщі як члена Європейського Союзу (с. 149).

Ми поділяємо точку зору Х. І. Федорищак про те, що Україна не використовує свій історико-культурний потенціал повною мірою, «...що в основному пов'язано з низьким рівнем державного менеджменту у сфері охорони та збереження культурних об'єктів» (с. 152).

Заключний розділ дисертації Христини Іванівни присвячений вивченню діяльності політичних і символічних еліт у процесі конструювання політики пам'яті двох держав. Серед об'єктів, роботу яких проаналізувала здобувачка наукового ступеня, – політичні партії.

Це завдання здійснено на фоні спроб авторки дисертації реконструювати основні віхи в розвитку партійних сил у Польщі та Україні. Водночас вона констатувала ініціативи тих політичних акторів, які впливали на колективну пам'ять двох народів і політику пам'яті держав.

На наш погляд, це завдання більш вдало реалізовано в його польському ракурсі. Зокрема, Х. І. Федорищак наводить чимало тих ініціатив партій парламентського представництва, котрі безпосередньо впливали на політику пам'яті Республіки Польща. Водночас при здійсненні аналогічного ракурсу при висвітленні діяльності політичних акторів України, вона нерідко зловживає наративом, який не уквітчується чітко сформульованими авторськими оцінками.

І все ж, висновки до розділу розставляють крапки над «і»: «нерідко українські та польські партії займають прямо протилежні суспільно-політичні позиції щодо окремих історичних питань» (с. 205). Активізація консервативно-націоналістичного руху, який репрезентують «Польська селянська партія», «Право і справедливість», «Кукіз'15», супроводжується актуалізацією минувшини і, зокрема, ролі «українських націоналістів» як джерела насилля». Водночас найвиразнішу україноцентричну позицію щодо українсько-польського минулого, висновує здобувачка, а також дій сучасної польської еліти репрезентують ВО «Свобода» та «Правий сектор».

Враховуючи високий показник релігійності серед громадян двох держав, з одного боку, ролі церкви в житті суспільства, з другого, важливим є вивчення Христиною Іванівною суб'єктності цього інституту в процесі моделювання пам'яті «своїх». З цього приводу здобувачка наводить низку аргументів. Зокрема, констатує те, що задовольняючи духовні потреби мирян «...інститут церкви нерідко торкається тих площин суспільного буття, які безпосередньо чи опосередковано пов'язані з політикою. Адже невід'ємною частиною даного інституту є поминальні заходи: літургії, панахиди, прославлення у канонах та тропарях, лекції, круглі столи тощо. Тому залежно

від об'єкта вшанування, – висновує вона, – той чи інший захід може набувати певної політичної забарвленості» (с. 179). Логічність вивчення вищеназваного ракурсу підтверджується й іншими аргументами: «у Польщі католицька церква традиційно відіграє активну роль не лише у соціальній, а й у політичній сфері суспільства. Церква має глибокі історичні зв'язки з польським націоналізмом, а традиція національної церкви склалась задовго до традиції національної держави... Сучасна польська церква бере активну участь у творенні колективної пам'яті, позиціонуючи себе хранительською етичною силою, духовною субстанцією та єдністю народу» (с. 183). Що ж до українців, то здобувачка слушно визначає формування їх національної самосвідомості як перехід від віросповідального («я – православний», «я – греко-католик») ідентитету до національно-культурного («я – українець»), «...що надавало релігійному компоненту суттєвої ролі як демаркаційному феномену у протидії денационалізації, процесі політичного самовизначення українського народу, перетворенні українців у єдину громадянсько-політичну спільноту» (с. 184).

Приділивши, як на наш погляд, надмірну увагу до класифікації нормативно-правових актів у царині державно-церковних відносин, Х. І. Федорищак представила цікавий аналіз ролі церков у формуванні колективної пам'яті. Особливу увагу в цій структурній одиниці дисертації привертають комеморативні практики церков у Польщі та Україні (напр., послання верховного архієпископа Львівського Л. Гузара з приводу вшанування пам'яті вояків Української галицької та Польської армій, що полягли у 1918–1919 рр., на Личаківському кладовищі у Львові (с. 188), а також проаналізована здобувачкою роль церков у питанні оцінки Волинської трагедії. Продуктивним, на наш погляд, є й висновок Христини Іванівни про те, що церква одночасно виконує як інтегруючу, так і дезінтегруючу функцію, що зумовлює її особливу суб'єктність у формуванні колективної пам'яті (с. 192).

Ще одна проблема, що проаналізована в дисертації, – участь ЗМІ в зміцненні останньої. Христина Іванівна наводить переконливі аргументи, що засвідчують логічність такого постулювання. Враховуючи те, що предметом аналізу Х. І. Федорищак є колективна пам'ять в Україні та Польщі, вона намагається визначити тенденції їх взаємospрийняття. Так, напр., Христина Іванівна стверджує: «Образ України та українця, який формувався у польській пресі, проходив кілька етапів: від негативного до позитивного, від нейтрального до прихильного, від відмови від старих образ до взаємного прощення й повернення до історичних тем (с. 195).

Здобувачка визначила основні тематичні блоки, що в різний час ставали каменями спотикання в інтеракціях двох сторін: оцінка ролі УПА, відкриття Цвинтаря Орлят у Львові. Водночас зауважимо, що даний ракурс проблеми суттєво виграв би, якби Христина Іванівна використала метод контент-аналізу.

Один із ракурсів, що сфокусований у її дослідженні, – роль та потенціал кіно в формуванні колективної пам'яті. Щодо цього вона наводить промовисте судження: «В польському науковому колі побутує думка про те, що політика пам'яті утвердилась саме тоді, коли зародився кінематограф, а документальні ... та історичні ... фільми швидко стали її знаряддям» (с. 198).

Названий компонент дисертації – цікава проекція досліджуваної проблеми. Здобувачкою наведений різноманітний матеріал, який ілюструє розвиток цього інструменту формування колективної пам'яті в Україні та Польщі. І все ж зауважимо: Христина Іванівна певною мірою зловживає переказуванням сюжетів окремих стрічок, що, на наш погляд, підмінює авторські висновки про їхній вплив на формування колективної пам'яті.

Висновки до дисертації засвідчують всебічне вивчення здобувачкою наукового ступеня визначеного нею об'єкт-предметного поля. Вони є концептуальними й належною мірою обґрунтованими.

Позитивно оцінюючи дисертацію Х. І. Федоришак, змушені додати до висловлених вище зауважень такі:

1. Христині Іванівні варто було б проаналізувати й представити джерельну базу її дослідження, а також доробок вітчизняних дослідників у царині політики пам'яті.

2. Ведучи мову про меморіальне законодавство України (підрозділ 2.1) здобувачка оминула увагою законодавчі акти Верховної Ради, що присвячені пошануванню пам'яті жертв Голокосту, геноциду ромів і кримсько-татарського населення.

3. Христина Іванівна доволі детально аналізує те правове поле, яке визначає державно-церковні відносини в Україні та Польщі. Такий аналіз, враховуючи предмет дисертації, не є, на наш погляд, необхідним і певною мірою затіняє основну проблему: суб'єктність церкви в формуванні «параметрів» політики пам'яті та її реалізації.

4. Висвітлюючи діяльність інститутів національної пам'яті Республіки Польща та України, здобувач доволі детально представила нормативно-правові документи, які визначають їхню компетенцію. Проте, їх, на нашу думку, варто було б винести в додатки, а в тексті дисертації представити їх аналіз. Увагу Христини Іванівни, напр., могло б привернути те, що в тих нормативно-правових документах, які визначають поле діяльності УІНП в царині формування політики пам'яті щодо жертв геноцидів, простежується україноцентризм. Адже їх фігурантами не стали євреї та роми, які знищувалися нацистами. Враховуючи поліетнічність України, здобувач мала б звернути на це увагу й прокоментувати такий статус-кво. Тим паче, що вона стверджує: членство в Євросоюзі спонукало Польщу підпорядковувати історичний наратив наднаціональним цінностям (с. 149).

5. Аналогічні зауваження висловлюємо й щодо висвітлення діяльності музеїв. Подекуди представлений у дисертації матеріал означений, сказати б, музеєзнавчим аналізом. Водночас розкриття роботи музеїв як репрезентантів

політики пам'яті держав є дещо поверховим. Напр., не відзначено змін в експозиціях музеїв щодо відображення в них подій Другої світової війни (еволюція від радянського канону, відображення в експозиціях діяльності двох течій руху Опору, остарбайтерів тощо) чи Революції гідності. Такий аналіз на прикладі музеїв одного з регіонів України посилив би дисертацію (тим паче, що дисертантка відтворює сюжети експозицій одного з музеїв Польщі).

Цікавим у контексті предмету її дисертації є формулювання відповіді про те, чому, на відміну від Польщі, яка створює музеї, що присвячені історії окремих національних меншин (зокрема, євреям – музей «Фабрика Оскара Шиндлера», Музей історії польських євреїв), Україна фактично не здійснює такої практики.

Наші зауваження не коригують позитивної оцінки дисертації Христини Іванівни. Вони не впливають на оцінку ступеня обґрунтування сформульованих у дисертації висновків і не знижують її наукову новизну.

Дисертація Х. І. Федорищак є завершеним науковим дослідженням, що присвячує науково актуальній проблемі. Обґрунтованість сформульованих нею наукових положень та висновків не викликають застережень.

Дисертація Х. І. Федорищак належно апробована на наукових форумах та в її публікаціях. Автореферат повною мірою відображає зміст роботи. Розбіжностей між дисертацією і авторефератом немає.

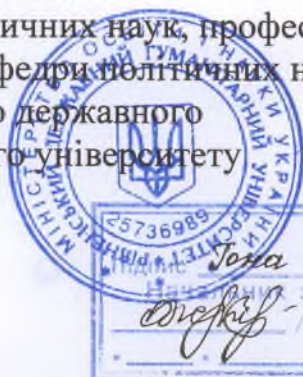
Дисертація Христини Іванівни відповідає паспорту спеціальності 23.00.02 – політичні інститути та процеси. Вона є самостійною, завершеною роботою, в якій отримано нові змістовні результати, котрі в сукупності вирішують конкретне наукове завдання, що є актуальним для вітчизняної політичної науки: з'ясовано інституційні механізми реалізації політики пам'яті в Україні та Республіці Польща.

За актуальністю обраної теми, розв'язанням сформульованих у роботі завдань, науковою новизною та практичним значенням отриманих результатів дисертація Х. І. Федорищак «Інституційні механізми реалізації політики пам'яті на державному рівні (на прикладі України та Республіки Польща)» відповідає пп. 11 та 13 «Порядку присудження наукових ступенів», затвердженого постановою Кабінету Міністрів України № 567 від 24 липня 2013 р. Христина Іванівна Федорищак заслуговує на присудження їй наукового ступеня кандидата політичних наук за спеціальністю 23.00.02 – політичні інститути та процеси.

29 березня 2017 р.

Офіційний опонент –

доктор політичних наук, професор,
завідувач кафедри політичних наук
Рівненського державного
гуманітарного університету

М. М. Гон